

СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В НАЙМЕНУВАННЯХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ, РУХІВ ТА ІДЕОЛОГІЧНИХ ТЕЧІЙ У СЛОВНИКАХ РАДЯНСЬКОЇ ТА ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Статтю присвячено дослідженню семантичних модифікацій у найменуваннях політичних партій, рухів та ідеологічних течій, які відбувалися під впливом екстралінгвальних чинників упродовж XX – на початку XXI ст. Встановлено головні тенденції лексикографічного тлумачення суспільно-політичних номінативних одиниць у радянській та пострадянській періоди.

Ключові слова: суспільно-політична лексика, деідеологізація, ідеологізація, позитивна та негативна конотації, лексикографічне тлумачення.

Лексико-семантична система мови безпосередньо пов'язана з динамікою розвитку суспільства. Зміни, які відбуваються в суспільному житті, стають визначальним чинником впливу на словниковий склад мови, зумовлюючи процеси актуалізації / деактуалізації лексичних одиниць, поповнення вокабуляру запозиченнями і новотворами, семантичних переосмислень та зрушень. Особливо чутливо реагує на зміни соціальних реалій суспільно-політична лексика, «у якій отримують вербальне втілення політична структура та політичне життя суспільства» [4, с. 19], наочно відображено його історію та дійсність, світоглядні позиції носіїв мови.

Суспільно-політична лексика ставала об'єктом дослідження багатьох українських (О. Аксьонова, А. Бурячок, В. Жайворонок, А. Капуш, Т. Клімушенко, Л. Михайленко, Г. Мінчак, О. Мороз, Т. Панько, Я. Снісаренко, І. Холявко) та зарубіжних (В. Акімова, А. Белая, Л. Жданова, Т. Крючкова, І. Протченко, Н. Юзєфович, А. Вейсберг, В. Дікман, Х. Ласвел, Г. Клаус) лінгвістів. Зокрема, питання походження суспільно-політичної термінології розглядають А. Бурячок [2], І. Протченко [12]; її системної організації та семантичних властивостей – Т. Крючкова [5] та О. Мороз [8]. Вплив лінгвальних та екстралінгвальних чинників на розвиток суспільно-політичної лексики досліджує Я. Снісаренко [13], динамічні процеси в її складі на матеріалах мови засобів масової інформації вивчають Л. Михайленко [6], Г. Мінчак [7] та І. Холявко [14]. Однак, незважаючи на зростання наукового інтересу до суспільно-політичної лексики, багато питань, пов'язаних із семантичними процесами, що виникають у її межах, лишаються менш дослідженими. Зокрема, недостатньо

вивченими є процеси ідеологізації та деідеологізації означених лексем.

В основі більшості класифікацій суспільно-політичної лексики лежить тематичний принцип, що зумовлено структурою самої політичної системи. Одну з тематичних груп суспільно-політичної лексики становлять назви політичних партій, рухів та ідеологічних течій, які є концептами власне політичного дискурсу [3, с. 7; 5, с. 17]. Тлумачення семантики цих номінативних одиниць, як і інших суспільно-політичних лексем, у лексикографічних працях містять установлені та відповідні певному часові відтинки значень. Водночас на способі їх трактування і доборі ілюстративного матеріалу можуть позначатись екстралінгвальні чинники, насамперед панівні ідеологічні настанови, що призводить до функціонально-семантичних зсувів у відповідних номінаціях.

Вивчення закономірностей семантичних модифікацій суспільно-політичних лексем у процесі їхнього функціонування належить до кола актуальних лінгвістичних проблем, оскільки дає змогу простежити тенденції розвитку семантики слова під впливом позамовної дійсності, розкрити нові аспекти взаємодії мови та соціуму, мови та ідеології, мовного маніпулювання тощо.

Мета статті – описати зміни в семантиці суспільно-політичних лексем на прикладі найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій, зафіксовані в лексикографічних працях радянської і пострадянської доби, та розкрити особливості впливу ідеологічних настанов на формування словникових дефініцій. Джерелом дослідження були матеріали Словника української мови в 11 томах (1970–1980) (далі – СУМ), Великого тлумачного словника сучасної

української мови за редакцією В. Бусела (2009) (далі – ВТССУМ), Словника української мови за редакцією В. Жайворонка (2012) (далі – СУМЖ). Також для порівняння дефініцій залучено тлумачення Оксфордського словника (Oxford Advanced Learner's Dictionary, OALD).

За радянських часів лексикографічна практика перебувала під впливом марксистсько-ленінської ідеологічної доктрини. Словники перетворювалися на «ідеологічну зброю, засіб ідеологічної обробки та формування оцінок і суджень, узгоджених з керівною ідеологією» [15, с. 660]. Комуністична ідеологія ґрунтувалася на стійких бінарних опозиціях «свій» – «чужий», «правильний» – «хибний», «комуністичний» – «буржуазний», «соціалістичний» – «капіталістичний» тощо. Відповідно до системи опозицій узвичаєною лексикографічною практикою було розкриття семантики слів шляхом аксіологізації дефініцій: якщо поняття характеризувало соціалістичний спосіб життя, то воно мало виразну позитивну оцінку; лексема, що описувала особливості устрою неосоціалістичних країн, була негативною з позиції радянської ідеології. В ідеологічно забарвленій дефініції оцінка виявлялася настільки важливою, що «могла заступати собою денотативний та сигніфікативний компоненти» [10, с. 38].

До концептів з позитивною конотацією належали слова на позначення ключових понять комуністичної ідеології, а саме: *марксизм, ленінізм, більшовизм, комунізм, соціалізм* та ін. На думку Г. Бенкендорфа, ці мовні одиниці виконували функції терміноелементів тоталітарної мови радянського зразка [1, с. 33]. Вони характеризувалися високою частотністю вживання на сторінках офіційної преси, відкритих зібраннях та в художній літературі. У словниках ці лексеми були жорстко дефінованими, за способом трактування наближалися до енциклопедичних пояснень, що сприяло закріпленню у свідомості читачів системи понять марксистсько-ленінського вчення.

Розглянемо визначення ключового слова *комунізм*, подане у Словнику української мови (1970–1980): **КОМУНІЗМ**, у, чол. 1. Вища суспільно-економічна формація, що приходить на зміну капіталізму й ґрунтується на усуспільненні засобів виробництва; має два ступені розвитку: соціалізм і власне комунізм – безкласове суспільство, у якому здійснюється принцип: «від кожного – за його здібностями, кожному – за його потребами» <...>. 2. Створена К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. Леніним унаслідок глибокого вивчення об'єктивних законів розвитку

суспільства наукова теорія й тактика пролетарської революції та побудови комуністичного суспільства <...>. **Воєнний комунізм** див. **воєнний**; **Науковий комунізм** – те саме, що **комунізм 2**; **Первісний комунізм** – суспільний докласовий лад первісної родової общини, при якому була спільна власність на засоби й продукти виробництва; **Утопічний комунізм** – домарксистське вчення про соціалістичну перебудову суспільства, яке ґрунтувалося не на пізнанні законів розвитку суспільства, а на мріях про ідеальне суспільство [СУМ, IV, с. 254].

Позитивна цінність лексеми *комунізм* підкреслюється вживанням у дефініції прикметника вищого ступеня порівняння в значенні найвищого (*вища*) та ідеологічно оцінних прикметників (*об'єктивних, наукова*), а також розлогим, з максимальною кількістю характеристик визначенням, що свідчить про важливе значення, яке надавалося цій номінативній одиниці. Оцінне тлумачення доповнене ідеологічно значущими ілюстраціями: *Комунізм є найвищий ступінь розвитку соціалізму, коли люди працюють з усвідомлення необхідності працювати на загальну користь* (Ленін, 30, 1951, 178); *Ідеї комунізму захоплюють серця трудящих і перетворюють світ* (Комуніст України, 10, 1959, 9) [СУМ, IV, с. 254]. За допомогою ілюстративного матеріалу, що містив цитати з авторитетних джерел, зокрема творів класиків марксизму, закріплювався нормативний статус значення лексеми.

У такий самий спосіб трактувалися й інші слова, які становили ядро концептосфери панівної ідеології: **МАРКСИЗМ**, у, чол. Наука про найзагальніші закони розвитку природи й суспільства, про революцію пригноблених та експлуатованих мас, про перемогу соціалізму в усіх країнах і побудову комунізму; основоположниками її були К. Маркс і Ф. Енгельс. *Марксизм є теорія визвольного руху пролетаріату* (Ленін, 21, 1950, 189) [СУМ, IV, с. 629]; **БІЛЬШОВИЗМ**, у, чол. Ідейні, теоретичні, стратегічні й тактичні основи революційного пролетарського руху та революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне, розроблені В. І. Леніном на основі досвіду боротьби російського і міжнародного робітничого класу. <...> *Більшовизм... дав теорію у програму і тактику для світового комуністичного руху* (Ленін, Коротка біографія, 1955, 209) [СУМ, I, с. 187]; **СОЦІАЛІЗМ**, у, чол. 1. Перша фаза комуністичної формації, суспільний лад, що приходить на зміну капіталізму, заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі трудящих, керованих робітничим класом на

чолі з марксистсько-ленінською партією. *Перехід від соціалізму до комунізму є закономірний, історично неминучий процес* (Наука і життя, 3, 1959, 1); *Соціалізм, планове соціалістичне господарство відкривають найширший простір для всебічного прогресу науки і техніки* (Матеріали XXIV з'їзду КПРС, 1971, 45). **Світова система соціалізму** – соціальна, економічна і політична співдружність вільних, суверенних народів, які йдуть по шляху соціалізму й комунізму, об'єднані спільністю інтересів і цілей, тісними відносинами міжнародної соціалістичної солідарності. *Світова система соціалізму справляє вирішальний вплив на всі революційні сили нашої епохи, сприяє їх зростанню і зміцненню* (Комуніст України, 7, 1968, 71). 2. Учення про побудову такого суспільного ладу <...>. **Науковий соціалізм** – те саме, що **соціалізм** 2 <...>. 3. Збірна назва різних дрібнобуржуазних і буржуазних вчень про реформу капіталістичного суспільства шляхом згладжування антагоністичних суперечностей <...>. **Утопічний соціалізм** – домарксівське вчення про соціалістичну перебудову суспільства, в якому не було правильних матеріалістичних уявлень про суть соціалістичного суспільства і шляхи його розвитку [СУМ, IX, с. 474].

З визначення лексеми *соціалізм* випливає, що комуністична ідеологія розглядала його як єдину універсальну модель суспільного ладу для всього людства, збудований світоустрій і суспільну конструкцію, символ загального блага та справедливості. Ці та інші концепти з позитивною конотацією слугували офіційній агітації і пропаганді, формуванню в членів тоталітарного суспільства відповідного світогляду та ціннісних орієнтирів, які керівництво країни вважало бажаними.

Показовою є репрезентація в СУМі номінації *демократія*: **ДЕМОКРАТІЯ**, і, жін. 1. Форма управління, політичний лад, при якому верховна влада належить народові [СУМ, II, с. 239]. Визначення не містить оцінних компонентів, однак головним у структурі цієї словникової статті є антонімічне протиставлення двох видових термінів – буржуазної та народної демократії: **Буржуазна демократія** – політичний лад, при якому парламентаризм є прикриттям диктатури буржуазії [СУМ, II, с. 239]; **Народна демократія** – нова форма політичної організації суспільства, яка виникла в ряді країн Східної й Центральної Європи та Азії після другої світової війни – одна з форм диктатури пролетаріату [СУМ, V, с. 175]. «Істинна», «справжня» демократія, з погляду носіїв радянської ідеології, характерна лише для

соціалістичного суспільства, що підтверджують наведені у словниковій статті ілюстрації: *Про справжню демократію чимало Говорять на трибуні світовій* (Максим Рильський, III, 1961, 295); *В Північній Америці під назвою «народовладдя» (демократії) встановилася так звана буржуазна демократія, в дійсності влада буржуазії* (Нова історія. Підручник для 8 кл., 1956, 41); *Як небо від землі відрізняється радянська демократія від демократії буржуазної* (Київська правда, 4.X.1950, 1) [СУМ, II, с. 239]. Зокрема, використання в наведеній цитаті позначки «так звана» щодо буржуазної демократії вказувало на неправильність, хибність цього поняття.

Негативної конотації набували концепти, що належали до антагоністичної ідеології. Їхня головна функція зводилася до ідентифікації «чужих», ворожих світоглядів. Як приклад поняття з дискурсу «зла» наведемо лексему *лібералізм*: **ЛІБЕРАЛІЗМ**, у, чол. 1. Політичний напрям, який в епоху феодального кріпосництва та буржуазних революцій відстоював свободу буржуазії і став глибоко реакційним із встановленням її політичного панування. *Революція [1905 р.] надзвичайно швидко викрила лібералізм і показала на ділі його контрреволюційну природу* (Ленін, 13, 1949, 95); *Шевченко був непримиренним борцем проти українського буржуазного націоналізму і лібералізму* (Максим Рильський, III, 1956, 22) <...> [СУМ, IV, с. 506]. Для радянської ідеології з її соціально-класовим підходом носієм лібералізму є буржуазія – класовий антагоніст пролетаріату. Відповідно все, що належало до зони «буржуазне», тобто «непролетарське», отримувало негативну оцінку. Чітке негативне забарвлення конотації підсилене ідеологічними маркерами «глибоко реакційний» у дефініції лексеми, а також «контрреволюційний» та «буржуазний» в ілюстративному матеріалі.

Дослідники відзначають однотипність словникових формулювань щодо понять, які походять з «іншої суспільної системи». Так, А. Вейсберг стверджує, що уніфікований підхід припустимий, якщо він базується на нейтральній позиції, однак у випадку з політичними лексемами у словниках радянської доби «...маємо справу зі специфічною однорідністю, а саме тлумачення всіх небажаних політичних напрямів починається з атрибутивної конструкції, яка вказує на те, що цей напрям ворожий марксистсько-ленінізму/ марксистсько-науці тощо» [15, с. 661].

Вживання на початку дефініції таких ідеологічно значущих атрибутів, як «буржуазний», «дрібнобуржуазний», «реакційний», «опортуністичний», «капіталістичний», «ворожий»,

«націоналістичний» тощо, нав'язувало мовцєві негативну оцінку поняття ще до того, як він ознайомлювався з його змістом: **ТРОЦЬКІЗМ**, у, чол. **Ворожа** марксизму-ленінізму і міжнародному комуністичному рухові ідейно-політична **дрібно-буржуазна** течія... [СУМ, X, с. 286]; **АНАРХІЗМ**, у, чол. 1. **Ворожа** марксизмові **дрібнобуржуазна** політична течія... [СУМ, I, с. 42]; **МЕНШОВИЗМ**, у, чол. **Антимарксистська дрібнобуржуазна опортуністична** течія... [СУМ, IV, с. 673]; **НАЦІОНАЛІЗМ**, у, чол. 1. **Реакційна буржуазна** ідеологія й політика в галузі національних відносин... [СУМ, V, с. 232]; **МОНАРХІЗМ**, у, чол. 1. **Реакційний** політичний напрям... [СУМ, IV, с. 794]; **ФЕДЕРАЛІЗМ**, у, чол. 3. **Дрібнобуржуазна** течія анархістського типу... [СУМ, X, с. 572]; **РЕФОРМІЗМ**, у, чол., політ. **Опортуністична, ворожа** марксизмові течія у робітничому русі, що відкидає революційну класову боротьбу... [СУМ, VIII, с. 519]; **ОПОРТУНІЗМ**, у, чол. **Ворожа** марксизму-ленінізму течія в робітничому русі і всередині пролетарських партій... [СУМ, V, с. 724]; **СІОНІЗМ**, у, чол. **Реакційна націоналістична** ідеологія і політична практика... [СУМ, IX, с. 227] (тут і далі напівжирний курсив наш. – І. Р.).

Викривальний зміст дефініцій посилювався ілюстраціями, наприклад: *Основне завдання сіонізму полягає в тому, щоб відвернути трудівників-євреїв від класової боротьби міжнародного пролетаріату, розпалити суперечності між євреями та іншими національностями* (Наука і життя, 2, 1960, 53) [СУМ, IX, с. 227] (ілюстрація до слова *сіонізм*); *Між соціалізмом і анархізмом лежить ціла прірва, яку даремно намагаються показати неіснуючою... газетні прислужники реакційних урядів* (Ленін, 10, 1949, 54) [СУМ, I, с. 42] (ілюстрація до слова *анархізм*) та ін. Спостерігаємо явище «розмивання меж між тлумаченням та ілюстрацією у словниковій статті, при цьому обидві частини ґрунтуються на спільній ідеологічній оцінці» [11, с. 39].

Негативна характеристика переносилася й на назви осіб за їхньою належністю до певного політичного напрямку: **БОРОТЬБИСТИ**, ів, мн. (одн. **боротьбист**, а, чол.). Члени української **дрібнобуржуазної націоналістичної** партії... [СУМ, I, с. 221]. Дефініції лексичних одиниць на позначення осіб – учасників політичних рухів, у СУМі переважно нейтральні, однак до них дібрано прикладний матеріал, який вирізняється різко негативною ідеологічною маркованістю, зокрема, вони містять експресиви, що сприяє пейоративізації відповідних номінацій: **РЕФОРМІСТ**, а, чол., політ. *Програма нашої партії*

розкриває справжню суть імперіалізму, всю брехливість нових теорій про капіталізм, що їх пропагують буржуазні ідеологи, реформісти і опортуністи (Комуніст України, 9, 1961, 18) [СУМ, VIII, с. 520]; **РЕВІЗІОНІСТ**, а, чол. *Трубадури імперіалізму та їх апологети – ревізійністи різних мастей, буржуазні націоналісти ведуть шалені ідеологічні атаки проти марксизму-ленінізму* (Наука і життя, 6, 1959, 3) [СУМ, VIII, с. 470]; **ОКТЯБРИСТ**, а, чол., іст. *Націоналісти, октябристи, кадети, це – лише різні відтінки огидного, безповоротного ворожого свободі, буржуазного націоналізму і шовінізму!* (Ленін, 23, 1972, 38) [СУМ, V, с. 684].

Ще одним способом перетворення слова з нейтрального на ідеологічно забарвлене є вживання в дефініції просторових маркерів «у капіталістичних країнах», «у буржуазних країнах», «у буржуазному суспільстві» тощо. Наприклад: **КОНСЕРВАТОР**, а, чол. <...> 2. У деяких капіталістичних країнах – член консервативної партії [СУМ, IV, с. 263]. Вони виконували функцію визначення належності поняття до реалій життя країн несоціалістичного табору, формували його негативне оцінне значення.

На прикладі лексеми *націоналізм* спостерігаємо використання порядку розташування значень у словниковій статті як засобу ідеологізації: **НАЦІОНАЛІЗМ**, у, чол. 1. Реакційна буржуазна ідеологія й політика в галузі національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над соціальними, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу, заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу між націями. *Імперіалістська епоха і війна 1914–1916 рр. особливо висунула завдання боротьби проти шовінізму і націоналізму в передових країнах* (Ленін, 27, 1972, 245); *Основна політична й ідеологічна зброя, яку використовують міжнародна реакція і рештки внутрішніх реакційних сил проти єдності соціалістичних країн, – націоналізм* (Програма КПРС, 1961, 21). 2. Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів [СУМ, V, с. 232]. Укладачі словника на перше місце ставили ідеологічно забарвлене значення, що спричинилося до його сприйняття як основного. Таке розташування тлумачень, а також використання в ідеологізованій дефініції маркера «реакційна буржуазна ідеологія й політика», експресивів «зверхність», «пригнічення», «ворожнеча» і наведення цитат-ілюстрацій з праць Леніна та програми КПРС, які демонстрували «правильне» вживання слова, забезпечувало усвідомлення мовцями

трактованої лексеми як ворожого комуністичній ідеології терміна.

Отже, поляризація суспільно-політичних реалій на «свої» та «чужі», «правильні» і «неправильні» зумовила перетворення словників радянської доби на інструмент формування ідеологізованої картини світу шляхом аксіологізації дефініцій, ідеологічного забарвлення тлумачень слів та ілюстрування їх ідеологічно важливими прикладами.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. під впливом соціально-політичних, економічних та ідеологічних трансформацій відбулись істотні зміни в галузі суспільно-політичної лексики. Серед основних динамічних процесів, які знайшли відображення в сучасному лексикографічному тлумаченні слів досліджуваної лексико-семантичної групи, є деідеологізація їхньої семантики, тобто «редукування ідеологічної асоціативної семантичної ознаки внаслідок руйнування класової опозиції “наше” – “не наше” й зміни позитивної чи негативної ідеологічної оцінки на нейтральну» [7, с. 11].

Звільнення смислової структури від нашарувань, що відображали колишню ідеологічну спрямованість, спостерігаємо в дефініціях усіх суспільно-політичних лексем. Однак аналіз тлумачень у Великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Бусела (2009) та Словнику української мови за редакцією В. Жайворонка (2012) дає підстави зробити висновок про різний ступінь деідеологізації дефініцій.

Деідеологізація семантики ключових політичних термінів відбувається шляхом деактуалізації значень соціалістичного змісту: **МАРКСИЗМ**, -у, ч. Економічне і політичне вчення, основоположниками якого були К. Маркс і Ф. Енгельс [ВТССУМ, с. 647]; *політол.* Філософське, ідеологічне, політико-економічне вчення, назване за ім'ям його засновника К. Маркса [СУМЖ, с. 526]. У порівнянні з визначенням СУМу в обох сучасних словниках запропоновано цілком нове формулювання дефініції, тобто маємо зразки повністю деідеологізованого тлумачення лексеми.

Натомість трактування інших ключових концептів радянської ідеології не повністю позбавлене ідеологічних нашарувань. Розглянемо способи опису семантики номінативних одиниць *комунізм* та *соціалізм*: **КОМУНІЗМ**, у, ч. 1. Один із різновидів утопічного соціалізму, що ґрунтується на принципі соціальної рівності – спільності майна, обов'язковій праці, справедливому розподілі продуктів праці; безкласове суспільство. *Воєнний к. (іст.: у період громадянської війни 1918–1920 рр. – економічна політика*

радянської влади, головними рисами якої були загальна трудова повинність, централізоване керівництво промисловим виробництвом і розподілом, обов'язкове здавання державі селянами за твердою ціною); *Первісний к.* (докласовий лад первісної родової общини із суспільною власністю на засоби й продукти виробництва). 2. Теорія і тактика пролетарської революції та побудови комуністичного суспільства (створена Марксом, Енгельсом і Леніним) [СУМЖ, с. 452]; **СОЦІАЛІЗМ**, у, ч. 1. Суспільний лад, основою виробничих відносин якого є державна власність на засоби виробництва. *Мета соціалізму*. 2. Учення про встановлення такого соціального ладу. *Науковий с. 3. з озн.* Назва різних учень про реформу суспільства на основі зрівняльності і згладжування суспільних суперечностей. *Християнський с.; Утопічний с.* [СУМЖ, с. 1078]. Як бачимо, обсяг тлумачень лексем у сучасному словнику лишається надто розлогим, окрім того, зберігається диференціація понять, наявна в СУМі, – виокремлено різновиди комунізму та соціалізму (*воєнний комунізм, первісний комунізм, науковий соціалізм, утопічний соціалізм*) як необхідні для розрізнення мовцями. Тобто в дефініціях лексем спостерігаємо імпліцитні та експліцитні ознаки зв'язку з комуністичною ідеологічною доктриною.

Порівняємо наведені пояснення концептів *комунізм* та *соціалізм* з формулюваннями Оксфордського словника: **COMMUNISM** – політичний рух, що ґрунтується на вірі в доцільність економічної системи, в якій держава контролює засоби виробництва від імені народу. Його мета – створення суспільства, де всі матимуть рівні права; **SOCIALISM** – сукупність політичних та економічних теорій, які базуються на переконанні в тому, що кожна людина має рівне право на частку багатства країни і що держава повинна володіти основними галузями промисловості та контролювати їх [OALD] (тут і далі переклад наш. – *I. P.*). Конотативний елемент семантики слів є ідеологічно нейтральним і відображає незаангажований підхід до трактування політичних лексичних одиниць.

Семантична трансформація поняття *демократія* в сучасних словниках у порівнянні з визначенням СУМу полягає у відкиданні експліцитно виражених оцінних характеристик: дефініція не містить ідеологічного протиставлення «видових різновидів» демократії і цілком відповідає сучасному слововжитку: **ДЕМОКРАТІЯ**, і, *ор.в. єю, ж.* 1. Політичний лад, при якому верховна влада належить народові [СУМЖ, с. 220]. Аналогічне

тлумачення наведено і в ВТССУМі: Форма управління, політичний лад, за якого верховна влада належить народові [ВТССУМ, с. 283].

Зміну оцінки на нейтральну спостерігаємо в ході «реабілітації» політичних лексем, які раніше асоціювалися з буржуазним суспільством. Прагнучи уникнути аксіологізації дефініцій, автори словників відмовляються від використання звичних характеристик та класифікаційних схем, прийнятих у радянській лексикографії. Найчастіше це виявляється у відкиданні атрибутивного ідеологічного маркера на зразок розглянутих вище «буржуазний», «дрібнобуржуазний», «реакційний» тощо. Наприклад: **АНАРХІЗМ**, -у, ч. 1. Політична течія, що заперечує будь-яку державну владу, організовану політичну боротьбу <...> [ВТССУМ, с. 28]; Суспільно-політична течія, що проповідує анархію [СУМЖ, с. 24]; **МОНАРХІЗМ**, -у, ч. 1. Політичний напрям, що обстоює монархію як єдину форму державної влади <...> [ВТССУМ, с. 687]; Політичний напрям, що визнає монархію єдиною формою державної влади [СУМЖ, с. 560]; **ФЕДЕРАЛІЗМ**, у, ч. <...> 2. Політичний рух або течія в ряді країн, які домагаються встановлення федерального устрою [СУМЖ, с. 1218] та ін. Констатуємо також зміну негативної конотації слова *націоналізм* на позитивну: **НАЦІОНАЛІЗМ**, у, ч. 1. Ідеологія та політика, що ґрунтується на ідеях національної гідності, національних інтересів, національного патріотизму. 2. Рух пригнобленої нації, народу за незалежність, державну самостійність [СУМЖ, с. 614] та абсолютно нові формулювання дефініцій лексем *лібералізм* і *сіонізм*: **ЛІБЕРАЛІЗМ**, у, ч. 1. *політол.* Ідеологічна і соціально-політична течія, яка обстоює мирний, реформістський шлях здійснення соціальних перетворень, парламентський устрій, широкі політичні свободи та вільне підприємництво <...> [СУМЖ, с. 500]; **СІОНІЗМ**, у, ч. Громадський рух, що проголошує своєю метою відродження єврейської національної самосвідомості і створення єврейської держави в Палестині [СУМЖ, с. 1050].

Однак зауважимо, що не всі тлумачення найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій позбавлені рудиментів радянської ідеології, особливо це помітно в дефініціях ВТССУМу: **ЛІБЕРАЛІЗМ**, -у, ч. 1. Політичний напрям, який в епоху феодального кріпосництва та буржуазних революцій обстоював свободу буржуазії [ВТССУМ, с. 616]; **ТРОЦЬКІЗМ**, -у, ч. Ідейно-політична дрібнобуржуазна течія в робітничому русі, що виник на початку 20 ст. [ВТССУМ, с. 1480]; **ФЕДЕРАЛІЗМ**, -у, ч. <...> 2. У ряді країн – політичний рух на користь

федеративного державного ладу; політичні погляди, що обстоюють такий лад. 3. Дрібнобуржуазна течія анархістського типу [ВТССУМ, с. 1530]; **СІОНІЗМ**, -у, ч. Націоналістична ідеологія і політична практика, що виникли наприкінці 19 ст. у середовищі єврейської буржуазії ряду країн [ВТССУМ, с. 1324]. Негативне забарвлення конотації лексем означене маркерами «дрібнобуржуазний», «дрібнобуржуазна», «націоналістична», «у ряді країн», «буржуазія», що в радянські часи використовувалися для співвіднесення певного поняття з ворожою ідеологічною системою.

Ідеологізованим лишається у ВТССУМі визначення лексеми *націоналізм*. Відкидання атрибутів «реакційна буржуазна» не звільнило її від негативної конотації, загалом це тлумачення майже не відрізняється від наведеного в СУМі, за винятком третього значення: **НАЦІОНАЛІЗМ**, -у, ч. 1. Ідеологія й політика, яка проповідує зверхність національних інтересів над загальнолюдськими, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу. 2. Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів. 3. Рух за збереження і розвиток національних традицій, культури, мови, літератури, мистецтва і т.ін.; патріотизм [ВТССУМ, с. 744]. А ось так трактують аналізовану лексему в Оксфордському словнику: **NATIONALISM**. 1. Бажання групи людей, які належать до одного народу і мають одну культуру, мову тощо, сформувати незалежну державу. 2. (в деяких випадках з осудом, несхваленням) Почуття любові та гордості за свою країну; відчуття, що твоя країна краща, ніж будь-яка інша [OALD]. У цілому номінація має позитивну маркованість, але наявний і відтінок негативної оцінки. Як зазначають дослідники цього поняття, націоналізм може охоплювати й крайні прояви, містити в собі як позитивні можливості, так і загрози [9, с. 212]. Однак безперечним є те, що не можна його трактувати однозначно негативно, як практикувалося за радянських часів.

Завершуючи аналіз семантичних змін політичних номінацій у словниках радянського та пострадянського періодів, зауважимо, що важливою відмінністю сучасних словників від СУМу є відсутність ідеологізованого ілюстративного матеріалу. Прикладів або взагалі немає, або вони представлені словосполученнями з відповідною лексемою. Завдяки цьому мовцям не накладається оцінне сприйняття позначеного явища.

Отже, під впливом екстралінгвальних чинників лексеми на позначення назв політичних партій, рухів та ідеологічних течій упродовж ХХ – на початку ХХІ ст. зазнавали істотних семантичних трансформацій. Головними тенденціями в лексикографічному тлумаченні досліджуваної групи лексем були процеси ідеологізації та деідеологізації їхньої семантики, що

зумовлювались обставинами суспільно-політичного життя.

Перспективами подальшого дослідження є здійснення порівняльного аналізу дефініцій різних тематичних груп лексики у словниках радянського та пострадянського періодів з метою простеження процесів їх деідеологізації, а також вивчення питань зв'язку мови та ідеології.

Список літератури

1. Бенкендорф Г. Д. Химери в оселі буття / Г. Д. Бенкендорф. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – 185 с.
2. Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов / А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка, 1983. – 248 с.
3. Весна Т. В. Ідеологічний та національно-культурний компоненти в семантичній структурі лексики політичного дискурсу (на матеріалі франко- і російськомовної преси 90-х років) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Т. В. Весна. – Одеса, 2002. – 22 с.
4. Жданова Л. А. Общественно-политическая лексика: структура и динамика : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Л. А. Жданова. – М., 1996. – 224 с.
5. Крючкова Т. Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии / Т. Б. Крючкова. – М. : Наука, 1989. – 151 с.
6. Михайленко Л. Л. Динаміка суспільно-політичної лексики української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття (на матеріалі мови українських засобів масової інформації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Л. Михайленко. – К., 2009. – 19 с.
7. Мінчак Г. Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі преси 90-х років ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. Б. Мінчак. – К., 2003. – 21 с.
8. Мороз О. О. Сучасна чеська суспільно-політична лексика: семантика, структура, динаміка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / О. О. Мороз. – К., 2005. – 20 с.
9. Націоналізм : антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 868 с.
10. Норман Б. Ю. К семантической эволюции некоторых русских слов (об идеологическом компоненте значения) / Б. Ю. Норман // Мова тоталітарного суспільства. – К. : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ, Інститут української мови, 1995. – 126 с.
11. Пренковська А. Суспільно-політичні терміни в лексикографії радянського і пострадянського періодів (Порівняльний аспект) / А. Пренковська // Дивослово. – 2015. – № 2 (695). – С. 35–40.
12. Протченко И. Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи / И. Ф. Протченко. – М. : Наука, 1975. – 323 с.
13. Снісаренко Я. С. Суспільно-політична лексика як специфічна лексична категорія / Я. С. Снісаренко // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – 2012. – № 26. – С. 137–149.
14. Холявко І. В. Суспільно-політична лексика у пресі 90-х років ХХ ст. (семантико-функціональний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Холявко. – Кіровоград, 2004. – 20 с.
15. Vejsberg A. Defining Political Terms in Lexicography: Recent Past and Present / A. Vejsberg // Euralex 2002' Proceedings. – Goeteborg, 2002. – P. 657–667.

Список скорочень використаних джерел

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпін'я : Перун, 2009. – 1719 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
- СУМЖ – Словник української мови / кер. В. В. Німчук та ін. ; відп. ред. В. В. Жайворонок. – К. : ВЦ «Просвіта», 2012. – 1320 с.
- OALD – Oxford Advanced Learner's Dictionary [Електронний ресурс]. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – 1780 р. – Режим доступу: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com>.

I. Renchka

SEMANTIC TRANSFORMATIONS OF THE NAMES OF POLITICAL PARTIES, MOVEMENTS, AND IDEOLOGICAL STREAMS IN THE DICTIONARIES OF THE SOVIET AND POST-SOVIET ERA

The paper examines semantic modifications of the social and political vocabulary that occurred under the influence of extralinguistic factors during the 20th – early 21st centuries. It is aimed to describe the changes in the semantics of social and political lexemes on the example of the names of political parties, movements and ideological currents fixed in lexicographical works of the Soviet and Post-Soviet eras, as well as to disclose the peculiarities of the influence of ideological directions on the formation of dictionary definitions. The relevance of the problems of the development of words semantics under the influence of extralinguistic reality, the interaction of language and society, language and ideology and linguistic manipulation has led us to choose the subject of research.

It is revealed that the polarization of the social and political realities into “ours” and “theirs”, “right” and “wrong” during the Soviet period caused the conversion of dictionaries in the tool for the formation of

ideological picture of the world by axiologization of definitions, ideologization of words interpretations, and selection of ideologically important illustrations.

The main trend in the lexicographical interpretation of lexical items for defining social and political phenomena of the Post-Soviet era is the deideologization of their semantics, i. e. losing of ideological coloring. Lexical units are being exempted from ideological connotations, neutralized, losing the negative-evaluative status artificially acquired during Soviet times. This is accomplished by reformulation of the definitions, deactualization of socialistic content, negation of ideological attribute markers etc.

A comparative analysis of dictionary entries has made it possible to reveal the cases of both complete and partial deideologization of the vocabulary in modern dictionaries. The definition of a term in case of complete deideologization testifies to the reevaluation of the social life events, while the examples of partially deideologized terms demonstrate the inadequacy of dictionary interpretations in the present-day situation.

Keywords: social and political vocabulary, deideologization, ideologization, positive and negative connotations, lexicographical interpretation.

Матеріал надійшов 16.03.2016